

چگونگی حضور و نقش آفرینی زنان در آیین پیاده‌روی اربعین (مطالعه مردم‌نگارانه)

اکرم گروسی^{۱*}، سعید طاووسی‌مسرور^۲

۱- دانشجوی دکتری، رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

a.garousi91@gmail.com

۲- استادیار، گروه فلسفه-کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

saeed.tavoosi@atu.ac.ir

تاریخ پذیرش: [۱۴۰۴/۹/۱۹]

تاریخ دریافت: [۱۴۰۴/۷/۱۶]

چکیده

آیین پیاده‌روی اربعین، به‌عنوان یکی از آیین‌های عزاداری با محوریت شهادت پیشوای سوم شیعیان، از برجسته‌ترین و غنی‌ترین مناسک مذهبی به‌شمار می‌آید که از منظر ابعاد کمی و کیفی، شیوه‌های برگزاری متنوع و گسترده‌ای دارد. در این آیین، افرادی از تمامی اقشار و طبقات اجتماعی و در طیفی متنوع از سطوح باورمندی و اعتقادات مذهبی حضور دارند. در این میان، زنان به‌عنوان یکی از گروه‌های مهم مشارکت‌کننده، با توجه به ویژگی‌های متفاوت ساختار بدنی، حالات روحی و روانی و همچنین آموزه‌های متمایز مذهبی، تربیتی و محیطی، در مراحل مختلف برپایی این آیین نقش‌آفرینی می‌کنند. این حضور، همراه با تجربه‌های فردی متنوع و در قالب الگوهایی همچون سفرهای انفرادی، دوستانه، خانوادگی و کاروانی، در کنار نوعی زیست جمعی و هم‌زیستی با دیگران، شکل می‌گیرد. در این پژوهش تلاش شد با اتخاذ رویکرد کیفی و استفاده از روش مردم‌نگارانه و بهره‌گیری از ابزارهایی همچون مشاهده، مشارکتی، ثبت تصویری، بررسی اسنادی و سایر شیوه‌های گردآوری داده، چگونگی این حضور و مشارکت زنان مورد بررسی قرار گیرد. یافته‌ها نشان می‌دهد نقش‌آفرینی زنان، هم در مرحله پیش از برگزاری و هم هم‌زمان با برگزاری آیین، ابعاد گسترده‌ای دارد. پیش از برگزاری، این نقش‌ها شامل مشارکت در تأمین هزینه‌های برپایی موكب‌ها، کمک به اعزام افراد نیازمند به زیارت، تهیه و آماده‌سازی اقلام مورد نیاز موكب‌ها و فعالیت‌های مشابه است. هم‌زمان با برگزاری این آیین نیز، زنان با ارائه انواع خدمات مورد نیاز زائران، به‌ویژه قشر زنان، برگزاری مجالس عزاداری زنانه، نگهداری و همراهی کودکان و دیگر فعالیت‌های حمایتی، نقش فعالی ایفا می‌کنند. افزون بر این، زنان در تشویق، ترویج و انتقال مفاهیم، ارزش‌ها و باورهای مرتبط با آیین پیاده‌روی اربعین به دیگران و به نسل‌های بعدی هم نقش مهمی بر عهده دارند. این نقش‌آفرینی‌ها هر یک با نیت دستیابی به اهداف فردی و در عین حال تحقق آرمان‌های فراگیر انسانی و جمعی و با محوریت گزاره‌های عمیق الهی و مذهبی، انجام می‌پذیرد. با این حال، در کنار این مشارکت‌های فعال، برخی آسیب‌های رفتاری و عملی - هرچند در نسبتی اندک با جمعیت حاضر - همچون تکدی‌گری یا بروز رفتارهایی ناسازگار با اخلاق هم‌زیستی مطلوب نیز در این مسیر مشاهده می‌شود. این موارد، ضرورت آگاهی‌بخشی و ارائه توصیه‌های مناسب عمومی، برای پیشگیری از گسترش آن‌ها در سال‌های آینده را برجسته می‌سازد. بررسی رفتارها و کنش‌های مرتبط با حضور و مشارکت زنان در آیین پیاده‌روی اربعین، ما را با الگویی از زیست در زمان معاصر مواجه می‌کند که برخلاف تعاریف و انتظارات رایج از مدرنیته، می‌توان آن را با مفهوم «مدرنیته افسون‌زده» صورت‌بندی کرد. مدرنیته افسون‌زده‌ای که منطق عملکردی آن مبتنی بر تلاش برای رشد معنوی و تعالی فردی و جمعی، همراه با ایمان به غیب و ماوراء جهان مادی و در عین حال، بهره‌گیری حداکثری از امکانات مادی، مناسبات اجتماعی و ابزارها و امکانات نوین، در جهت دستیابی مطلوب به این رشد و تعالی، معنا می‌یابد.^۱

واژگان کلیدی: آیین پیاده‌روی اربعین؛ حضور زنان؛ نقش‌آفرینی زنان؛ آیین مذهبی؛ مطالعه مردم‌نگارانه.

۱- مقدمه

آیین‌ها زمینه‌ای هستند که ادیان به واسطه آنها نه تنها نظم اجتماعی را تفسیر و تحلیل می‌کنند، بلکه آن را ایجاد می‌کنند و به آن شکل و ماهیت می‌بخشند (گیرتز، ۱۹۷۳؛ به نقل از رحمانی، ۱۳۹۷). در واقع، آیین‌های دینی از سویی، نگاه رسمی دینی و درک دین‌یاران و اندیشه‌ی دینی را بازنمایی می‌کنند و از سویی دیگر، با عواطف و هیجانات مردم عادی کوچه و بازار اجرا شده و بزرگ داشته می‌شوند (گیویان، ۱۳۸۵).

یکی از محوری‌ترین این آیین‌ها برای جماعت شیعی در کنار زیارت، آیین‌های عزاداری پیرامون واقعه عاشورا و شهادت امام حسین (علیه السلام) در کربلا (پیشوای سوم شیعیان)، است. کربلا و عاشورا یک مقوله‌ی معرفت‌شناختی برای تشیع است، مقوله‌ای که حتی کیهان‌شناسی و در نهایت، فلسفه اجتماعی و اندیشه حیات جمعی، آن‌ها را تعیین می‌کند و شکل می‌دهد. تشیع بر همین مبنا، نه فقط تاریخ، بلکه خلقت را هم تفسیر می‌کند، زیرا برای شیعه، «هیچ کجا کربلا نمی‌شود» (رحمانی، ۱۳۹۵).

آیین پیاده‌روی اربعین نیز یکی از مهم‌ترین آیین‌های برخاسته از واقعه عاشورا است که در سال‌های اخیر، با رشدی کم‌سابقه در ابعاد مختلف برگزاری، مشارکت و گستره اجتماعی مواجه شده است. با این حال، این آیین نیز همچون بسیاری از آیین‌های مذهبی دیگر، با حضور اقشار متنوع اجتماعی برگزار می‌شود. این اقشار، متناسب با مؤلفه‌های گوناگونی همچون جنسیت، سن، سطح تحصیلات، الگوهای رفتاری و فرهنگی محیط رشد، نوع و محتوای دریافت‌های اطلاعاتی، میزان آگاهی و نیز درجه باورمندی، پذیرش و درونی‌سازی این دریافت‌ها، می‌توانند رویکردها و شیوه‌های متفاوتی در نقش‌آفرینی در مراحل مختلف برگزاری آیین‌های مذهبی داشته باشند. در این میان متغیر جنسیت، همگانی‌ترین مؤلفه، در میان تمایزات گوناگون اجتماعی، است. به دیگر سخن، تمامی ملل دنیا، بین مردان و زنان تمایز می‌گذارند و در همه جا، رابطه‌ی جنسیت، رابطه‌ای است اساسی در ساخت شخص (اریکسن، ۱۳۸۵).

همچنین، دقت در زندگی اجتماعی، نشان می‌دهد که روابط اجتماعی جمعی و بین فردی، متأثر از جنسیت است. در نتیجه، ساختارهای خرد و کلان اجتماعی هم به نوعی با جنسیت و واقعیت‌های مربوط به آن درآمیخته‌اند. این نوع روابط، به صورت عام در آیین‌های مذهبی به عنوان یکی از پایه‌های ساخت جوامع و به صورت مصداقی در آیین پیاده‌روی اربعین که یکی از عرصه‌های گسترده در به نمایش گذاشتن نقش‌آفرینی زنان در کنار اقشار دیگر جامعه است نیز، مشاهده می‌شود. از سوی دیگر و با توجه به عدم اهتمام کافی و جدی و توجه کمتر به فعالیت‌های زنان در مطالعات دین، مذهب، مناسک، آیین و مشخصاً چگونگی حضور و نقش‌آفرینی جنسیتی در این امور، ما را بر آن داشت تا پژوهشی پیرامون این موضوع را اختیار کرده و دنبال کنیم. در همین راستا و در تحقیق پیش رو، تلاش داریم قدمی هرچند کوتاه، در جهت ثبت و توصیف و تبیین علمی چگونگی مشارکت زنان در آیین پیاده‌روی اربعین، برداشته باشیم.

۲- مرور مبانی نظری و پیشینه

۲-۱- پیشینه پژوهش

زینب انگوتی (۱۳۹۷)، در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «چگونگی و دلایل حضور و مشارکت زنان ایرانی در پیاده‌روی اربعین»، با بهره‌گیری از مصاحبه‌های عمیق و با استفاده از روش تحلیل مضمون، به استخراج مضامین فراگیر مرتبط با دلایل حضور و مشارکت زنان ایرانی در آیین پیاده‌روی اربعین پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مهم‌ترین حیطه‌های شناسایی شده در باب چگونگی مشارکت زنان، در پنج حوزه اصلی قابل دسته‌بندی است: ۱) نحوه همراهی و حضور، ۲) نحوه ظاهری حضور، ۳) نحوه مشارکت فرهنگی، ۴) نحوه مشارکت اجتماعی و ۵) نحوه مشارکت علمی. همچنین، مهم‌ترین مضامین شناسایی شده در خصوص دلایل مشارکت زنان در این آیین، در پنج گروه کلی طبقه‌بندی شده‌اند. نخست، مضامین مرتبط با حوزه مهدویت و آخرالزمان که در آن برخی از مشارکت‌کنندگان، حضور خود در پیاده‌روی اربعین را تلاشی برای «معرفی امام زمان (علیه السلام) به مردم جهان می‌دانند. دوم، مضامین

تربیتی و اخلاقی که بر اساس آن، زنان مشارکت‌کننده معتقدند پیاده‌روی اربعین زمینه‌ساز خودسازی و اصلاح صفات اخلاقی است. سوم، مضامین تبلیغی که شامل بازنمایی تجربه سفر پس از بازگشت در میان خانواده و دوستان و نیز بازتاب رسانه‌ای و پخش زنده تصاویر مسیر پیاده‌روی است. چهارم، مضامین فرهنگی که بر تجربه مهمان‌نوازی و سخاوت مردم عراق - که خود را خادم‌الحسین (علیه السلام) می‌دانند - و احترام یکسان به زائران با ملیت‌ها و آیین‌های مختلف تأکید دارد؛ به گونه‌ای که هیچ تمایزی میان زائران ایرانی و غیرایرانی در ارائه خدمات احساس نمی‌شود. پنجم، مضامین مذهبی و دینی که در آن زنان از تجربه عنایت الهی، توجه امام حسین (علیه السلام) و استجابات دعا‌های خود در طول مسیر پیاده‌روی اربعین سخن می‌گویند.

کاهیرده و دماوندی (۱۳۹۸)، نیز در مقاله‌ای با عنوان «بررسی درون‌نگرانه از معنا بخشی زنان زائر (مناسک زیارتی پیاده‌روی اربعین)» با بهره‌گیری از تحلیل گفتمانی روایت‌های زنان زائر، کوشیده‌اند به فهمی همدلانه و درون‌نگرانه از چگونگی معنا بخشی زنان به این مناسک دست یابند. کرمی قهی (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با عنوان «فهم تجربه پیاده‌روی زنان ایرانی در اربعین» و سپس به صورت مبسوط‌تر در کتاب «جا پای زینب (علیها السلام): پدیدارشناسی پیاده‌روی زنان ایرانی در اربعین» (۱۴۰۲)، با استفاده از روش تحلیل مضمون و ابزار مصاحبه، به بررسی تجربه زیسته زنان زائر پرداخته است. یافته‌های این پژوهش، تجربه زن زائر را ذیل مضامینی همچون ملال روزمره و رهایی از دلدزدگی‌های زندگی مدرن، لذت رنج مقدس و خودخواسته، حافظه تاریخی جنگ، سیالیت معنای بدن از سوژگی زنانه در تاریخ تا گذر از ابژگی روزمره، اشراق معنوی زائر و تحول رفتار از خودخواهانه و عادی به دگرخواهانه تحلیل می‌کند. در مجموع، این فرایندها در قالب نوعی سوژگی زنانه به ساخت «خود فردی» در چارچوب فردیتی چندپاره منجر می‌شوند.

همان‌گونه که مرور این پژوهش‌ها نشان می‌دهد، اغلب مطالعات انجام‌شده بر ادراک، تجربه زیسته و دلایل حضور و مشارکت زنان در آیین پیاده‌روی اربعین تمرکز داشته‌اند. در مقابل، پژوهش حاضر می‌کوشد با تمرکز بر بُعدی کمتر مورد توجه قرار گرفته، یعنی چگونگی به منصفه ظهور رسیدن حضور و نقش‌آفرینی زنان در مراحل مختلف برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین، توصیف و تبیین دقیق‌تر و جامع‌تر از این فرایند ارائه دهد.

۲-۲- آیین پیاده‌روی اربعین، از آغاز تا کنون

مهم‌ترین دلیل بزرگداشت اربعین سیدالشهدا (علیه السلام)، روایت مرسله‌ای از امام حسن عسکری (علیه السلام) است که در آن، زیارت اربعین به عنوان یکی از پنج نشانه مؤمن معرفی شده است (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق؛ به نقل از رنجبر، ۱۳۹۳). افزون بر این، امام صادق (علیه السلام) زیارت اربعین را به صفوان بن مهران جمّال تعلیم داده است که در آن به بزرگداشت اربعین تصریح شده است (الکامل فی التاریخ، ۱۴۰۸ق؛ به نقل از همان). در منابع کهن شیعه، منشأ اهمیت اربعین از دو منظر مورد توجه قرار گرفته است: نخست، بازگشت اسرای اهل بیت (علیهم السلام) از شام به مدینه و دوم، زیارت قبر سیدالشهدا (علیه السلام) توسط جابر بن عبدالله انصاری، از اصحاب برجسته پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و امیرالمؤمنین (علیه السلام). شیخ مفید، شیخ طوسی و علامه حلی (رحمته‌م الله) در این باره می‌نویسند: روز بیستم صفر روزی است که حرم امام حسین (علیه السلام) از شام به سوی مدینه بازگشتند. هم‌چنین در این روز، جابر بن عبدالله انصاری، صحابی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برای زیارت امام حسین (علیه السلام) از مدینه به کربلا آمد و او اولین کسی بود که قبر امام حسین (علیه السلام) را زیارت کرد (الکامل فی التاریخ، ۱۴۱۵ق؛ به نقل از همان).

پژوهشگران و متخصصان تاریخ تشیع نیز بر این باورند که آیین پیاده‌روی اربعین دارای پیشینه‌ای تاریخی است و در این خصوص، گزارش‌ها و تحلیل‌هایی ارائه کرده‌اند. چنانچه بنا بر گزارشی از شیخ آقابزرگ تهرانی، در ص ۳۴۹ جلد اول کتاب (نقباء البشر)، راهپیمایی اربعین به صورت کنونی از سال ۱۳۱۹ قمری با تشویق و مدیریت میرزا حسین نوری، صاحب مستدرک (۱۳۲۰ ق)، آغاز و به تعبیر دقیق‌تر احیا شد و جز در ایام حکومت صدام که از برگزاری گسترده‌ی آن جلوگیری می‌شد، همواره رشدی فزاینده داشته است (الویری، ۱۳۹۸: ۲۸۰).

جواد شبر (۱۳۳۲-۱۴۰۲ ق) نیز در جلد نخست از مجموعه ده‌جلدی ادب‌الطف که نگارش آن پیش از استقرار و تثبیت حکومت حزب بعث در عراق (۱۳۸۹ ق؛ ۱۹۶۹ م؛ ۱۳۴۸ ش) صورت گرفته است، اجتماع اربعین حسینی در کربلا را به اجتماع مسلمانان در مکه تشبیه

می‌کند. به گفته وی، در این مراسم، موکب‌ها و هیئت‌هایی به زبان‌های عربی، ترکی، فارسی و اردو به مرثیه‌خوانی می‌پرداخته‌اند و جمعیت شرکت‌کنندگان بیش از یک میلیون نفر بوده است؛ آماری که از نظر او مبالغه‌آمیز تلقی نمی‌شود (شبر، ۱۴۰۹ ق: ۲۸). با این حال، آشکار است که آیین پیاده‌روی اربعین پس از سقوط رژیم صدام حسین در عراق در سال ۲۰۰۳ میلادی (۱۳۸۲ شمسی) و با روی کار آمدن حکومت جدید، وارد مرحله‌ای تازه از حیات اجتماعی خود شد. در این دوره، اشتیاق دیرینه شیعیان و دلدادگان اهل بیت (علیهم‌السلام)، به‌ویژه امام حسین (علیه‌السلام)، برای زیارت عتبات عالیات، جلوه‌ای نو و گسترده‌تر به خود گرفت. البته این دوره هم‌زمان با ناامنی‌های ناشی از فعالیت گروه‌های تروریستی و عملیات‌های انتحاری بود؛ که با این وجود، روند حضور زائران متوقف نشد.

تا سال ۱۳۹۲ شمسی، بیشترین تعداد زائران ایرانی حاضر در پیاده‌روی اربعین بین ۲۵ تا ۳۵ هزار نفر برآورد می‌شد؛ اما در همین سال، شمار ایرانیانی که برای زیارت اربعین وارد عراق شدند به حدود ۵۰۰ هزار نفر افزایش یافت (خبرگزاری ایرنا، ۲۷ مهر ۱۳۹۸). این تحول را می‌توان نقطه آغاز برگزاری گسترده و سالانه آیین پیاده‌روی اربعین دانست؛ آیینی که در سال‌های بعد، با افزایش چشمگیر زائران و حضور گروه‌ها و جماعت‌های متنوع شیعی و غیرشیعی، مسلمان و غیرمسلمان، عراقی، ایرانی و پیروان ملیت‌های گوناگون از سراسر جهان، به یکی از بزرگ‌ترین تجمعات آیینی معاصر تبدیل شده است.

۳- روش‌شناسی

این پژوهش با رویکرد کیفی و به روش مردم‌نگارانه انجام شده است. مردم‌نگاری علم و هنر توصیف یک گروه انسانی - اعم از نهادهای آن، رفتارهای میان فردی، محصولات مادی و عقاید آن گروه - است (انگروزیانو، ۱۳۹۶). مردم‌نگاری زمانی شروع می‌شود که خود پژوهشگر وارد زمینه تحقیقی بشود. در واقع، نه فقط در بین افراد و به مانند آنان زندگی کند، بلکه، به مانند آنان صحبت کرده و احساسات آنان را درک کند... از فواید مردم‌نگاری، حضور مشارکت‌آمیز در میدان است و از دیدن و دیده شدن در میدان و تعامل میان این دو (هاروی و دیگران، ۱۳۹۶). در این میان، مشاهده مشارکتی مطلوب، غرق شدن در فرهنگ یا شیوه زندگی یک گروه است (بهرام‌پور، ۱۳۸۷). بر همین اساس، یک مردم‌نگار باید توانایی همراهی، همدلی و درک عمیق با گروه یا جامعه هدف خود را داشته باشد. مردم‌نگاری میدانی یا مطالعه مشارکتی، روشی واحد یا مجموعه‌ای از فنون از پیش تعریف‌شده نیست، بلکه راهبردی است چند منظوره، رویکردی حاوی انواعی از فنون گردآوری اطلاعات، مشتمل بر انواع مطالعه، از مطالعات بی‌سر و صدا گرفته تا مشارکت تمام عیار پژوهشگری که عمیقاً و فعالانه درگیر فعالیت‌های محلی می‌شود (اروین، ۱۳۸۶).

در راستای این رویکرد، نگارنده بیش از پنج سال متوالی - به استثناء وقفه دو ساله ناشی از شیوع کرونا در ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ - در آیین پیاده‌روی اربعین حضور داشته است. تجربه زیسته چند ساله و همچنین حضور در ایام اربعین سال ۱۴۰۱، فرصت‌های لازم برای مشاهده چندباره، مشارکت مستقیم، ثبت تصویری و انجام مشاهدات مشارکتی فراهم آمد. در این راستا، بیش از چهل پرسش موردی و بیش از ده مصاحبه مفصل با زائران زن و در مواردی مردان انجام شد. علاوه بر داده‌های میدانی، استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، رصد کانال‌ها و فضاهای ارتباطی مجازی مرتبط و مشاهده رفتار و اعمال مشارکتی زنان در مراحل مختلف پیاده‌روی اربعین حتی در خارج از زمان برگزاری مراسم، از دیگر ابزارهای گردآوری داده و غنای پژوهش بوده است. این ترکیب از ابزارها، امکان تحلیل دقیق و جامع از تجربه زنان زائر و نقش‌آفرینی آن‌ها در آیین پیاده‌روی اربعین را فراهم آورده است.

در این راهپیمایی که نوعی اجتماع عظیم مذهبی و هم‌زمان انسانی محسوب می‌شود، افراد متنوعی شامل زنان و مردان، گروه‌های سنی مختلف از کودکان تا سالمندان، فرهنگ‌ها، اقوام و ملیت‌های گوناگون و حتی افرادی با شرایط فیزیکی خاص مانند معلولان و نابینایان، با سطوح متفاوت تحصیلات، مشاغل و دارایی‌ها حضور دارند. در این میان، زنان که تقریباً نیمی از حاضران را تشکیل می‌دهند، همراه با مردان، نقش‌های اساسی و کلیدی در برپایی و اجرای مراسم ایفا می‌کنند.

نکته حائز اهمیت آنست که زنان هیچ‌گاه در گزارش‌های مردم‌نگارانه غایب نبوده‌اند، اما زندگی آنان از صافی مردان گذشته و توسط ایشان تفسیر شده است. تنزل ارزش زنان در فرهنگ‌های غربی و سوگیری تجربی به سوی مطالعه‌ی ساختارها و نهادها به این معنا بوده که زنان نسبت به مردان، مخبران کم‌اهمیت‌تری قلمداد می‌شدند (بوی، ۱۳۹۴). علاوه بر این، مشاهده و ثبت نقش زنان در برخی مناسبت‌ها و مراسم به دلایل مذهبی، سنتی و عرفی که نیازمند پوشیدگی بیشتر و عدم آشکارسازی برخی رفتارها در حضور مردان است، مستلزم حضور پژوهشگران هم‌جنس است. این مسئله در آیین‌های اسلامی و شیعی اهمیت و ضرورت بیشتری دارد. به همین دلیل، گردآوری اطلاعات درباره زندگی دینی زنان توسط زنان پژوهشگر ضروری است؛ به عبارت دیگر مردم‌شناسی زنان در عرصه مطالعات دین نمی‌تواند به نتیجه مطلوب برسد مگر این‌که زنان وظیفه گردآوری اطلاعات را بر عهده داشته باشند (گیویان، ۱۳۹۰؛ به نقل از انگوتی، ۱۳۹۷).

در همین راستا، نگارنده و محقق میدانی این پژوهش که خود یک زن است، طی یک دهه گذشته، به‌صورت متناوب و با نقش‌های مختلف – به‌عنوان زائر و همچنین خادم موکب – در این مراسم حضور داشته و مشارکت کرده است. همچنین ایشان، با آشنایی مستقیم و عینی با رویدادهای میدانی مسیر برگزاری آیین، توانسته شواهد و داده‌های مربوط به نقش زنان در مراسم را ثبت و ضبط کند. این ثبت و ضبط، با تمرکز بر برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین در سال ۱۴۰۱ ش و با استفاده از ابزارهایی مانند تصویربرداری، ضبط کردن، گفت‌وگو و یادداشت‌برداری متعدد در طول مسیر صورت گرفته است. علاوه بر این، تجربه زیسته مکرر نیز در غنای بیشتر و دقت بالاتر در فهم و تحلیل یافته‌ها، کمک و نقش شایانی داشته است.

۴- یافته‌ها

یکی از تبعات گسترش آیین پیاده‌روی اربعین در ابعاد مختلف در زمانه معاصر، ایجاد مجال و فرصت‌های بیشتر و بدیع‌تر، جهت حضور هر چه بیشتر زنان در برگزاری این آیین است. این حضور از زوایای مختلف قابل مشاهده و تدقیق است. ما در ادامه به مطالعه و بررسی برخی از این زوایا، با توجه به یافته‌های به‌دست‌آمده، خواهیم پرداخت.

۴-۱- نقش زن زائر و تجربه یک سفر متفاوت زیارتی در اشکال مختلف

آیین پیاده‌روی اربعین، برای غیر از ساکنان شهر کربلا، نوعی سفر از مکان‌های دور و نزدیک افراد به مقصد شهر کربلا محسوب می‌شود.

تصویر ۱: زنانی که از ایران به‌صورت سفر دو نفره در آیین پیاده‌روی اربعین حضور پیدا کرده بودند. (تصویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

طی این مسیر از هر مبدائی (چه از داخل کشور عراق و چه خارج از کشور میزبان)، در واقع زمینه‌ی یک سفر مذهبی و زیارتی را برای افراد ایجاد می‌کند. در این میان، شیوه سفر زنان و دختران، به تناسب لزوم امنیت و نیاز به امکانات و خدمات ویژه تر جهت اسکان، استحمام، استراحت و... در طی مسیر، از اهمیت و ویژگی خاصی برخوردار است. در این راستا، نکته قابل توجه‌ای که در سفر زیارتی اربعین مشاهده می‌شود، تنوعی کم نظیر، در شیوه رفت و آمد زنان است. سفری که به تناسب انتخاب هر فرد، در اشکال مختلف انفرادی، خانوادگی، همراه با دوستان، همراه با کاروان و... صورت می‌گیرد. مهم‌ترین دلایل این امر را می‌توان به وجود امنیتی کم‌سابقه و مناسب که به واسطه حضور بسیار زیاد مردم از اقشار و ملیت‌های مختلف در تمامی مراحل برگزاری مراسم ایجاد شده، توأم با در دسترس بودن نسبی امکانات لازم، در کنار شرایط مهیا جهت تسهیل رفت و آمد افراد در طی سفر زیارتی اربعین، دانست.

۴-۲- تجربه زیست فردی در کنار یک حیات جمعی متفاوت در کنار دیگر زائران

یکی از ابعاد خاص و به‌نوعی بدیع که حضور در آیین پیاده‌روی اربعین برای تعداد بسیاری از زنان، به همراه داشته، تجربه یک زیست فردی و جمعی معنوی متفاوت در آن است. از جهت فردی، یک زن زائر به تناسب شیوهی مسافرت که برای خود انتخاب می‌کند (انفرادی، خانوادگی، همراه با دوستان، همراه با کاروان و...) و چندین روزی که در این سفر حضور دارد، به‌نوعی از بسیاری از انجام وظایف و تکالیف روزمره خود فاصله گرفته و زمان و امکان جهت پرداختن بیشتر به امور دلخواه مذهبی و مناسکی برایش فراهم می‌شود. از سوی دیگر، قرار گرفتن در جمع زائران در مراحل مختلف سفر، این فراغت فردی را با زیست کردن نسبتاً دائمی در کنار افراد دیگر، گره می‌زند. زیستن در کنار دیگری‌هایی که خود مستلزم رعایت و تحمل مجموعه‌ای از رفتارهای محدودکننده مورد نیاز روزانه فردی برای زن زائر نیز می‌شود. عدم امکانات بهداشتی و آسایشی شخصی و انفرادی، الزام پوشش و حجاب کامل در کنار رعایت آداب رفتاری در چارچوب اصول مذهبی و اخلاقی بین جنسیتی و...، از جمله موارد تجربه هم‌زمان یک زیست فردی در کنار یک حیات جمعی متفاوت در کنار دیگران است. لذا ما شاهد تجربه‌ی متناقض گونه‌ی مدلی از آزادی همراه با رنج‌ها و محدودیت‌های جدید و در عین حال غنی شده از حیات معنوی، برای یک زن زائر، در مسیر پیاده‌روی اربعین هستیم.

تصویر ۲: سفر تیمی و گروهی زنانی از ایران در آیین پیاده‌روی اربعین. (تصویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

۴-۳- نقش آفرینی در برگزاری و ارائه خدمات مورد نیاز به زائران در عقبه و مقابل صحنه

۴-۳-۱- نقش آفرینی در تهیه و جمع‌آوری مایحتاج لازم جهت برپایی مواکب و خدمات مورد نیاز

ارائه خدمات و رفع نیاز زائران آیین پیاده‌روی اربعین، با توجه به گستره‌ی زمانی (چند هفته) و گستره‌ی مکانی «مسیرهای متفاوت تا رسیدن به حرم امام حسین (ع)»، با مشارکت حداکثری مردم از اقوام و ملل مختلف و عمدتاً از دو کشور میزبان (عراق) و ایران، نیاز به تمهیدات و فراهم کردن مقدمات لازم، از مدت‌ها قبل دارد. در همین راستا، زنان نیز نقش‌آفرینی‌های فعالی را جهت آماده و مهیا کردن این مقدمات، بر عهده داشته و ایفا می‌کنند. کنار گذاشتن و ذخیره برخی از داشته‌ها و دست آوردهای اقتصادی شخصی، جهت هزینه کرد در مراحل مختلف برپایی این آیین در کنار تبلیغ، تلاش و محور قرارگرفتن برای جمع‌آوری کمک‌ها و نذورات نقدی و غیرنقدی مردمی، آماده‌سازی اقلام مختلف غیر نقدی برای ارسال و برپایی موکب‌ها (همچون خرد کردن و سرخ کردن و بسته‌بندی خوراک‌های مورد نیاز مانند پیاز، بادمجان، لوبیا و... بسته‌بندی اقلام پزشکی و فرهنگی و...)، از جمله این اقدامات است. یکی دیگر از نقش‌آفرینی‌های فعال زنان در این زمینه، مشارکت مالی و جمع‌آوری مبالغ مردمی جهت تأمین هزینه‌های لازم، برای اعزام زائران بی‌بضاعت و کم‌بضاعت به سفر پیاده‌روی اربعین است. تمامی این نقش‌آفرینی‌ها، غالباً در زنجیره‌ای از ارتباطات حقیقی و فضای مجازی صورت می‌گیرد.

تصویر ۳: زنی که در حال مهیا کردن اقلام دارویی برای ارائه خدمات پزشکی در یک موکب است. (تصویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

۴-۳-۲- نقش‌آفرینی در ارائه خدمات مورد نیاز زائران در مسیر مراسم و هم‌زمان با برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین

یکی از پررنگ‌ترین حضورهای زنان در حین برگزاری مراسم پیاده‌روی اربعین، نقش‌آفرینی در ارائه انواع خدمات مورد نیاز زائران حاضر در مسیر است. خدماتی همچون تهیه و آماده‌سازی وعده‌های غذایی متعدد، ارائه انواع خدمات درمانی پزشکی، پرستاری، تزریقات، پانسمان و...، ارائه انواع خدمات پذیرش، تمیزکاری و نظافت، نظم‌بخشی و... در موکب‌ها و مکان‌های اسکان... البته با وجود ارائه برخی از این خدمات به عموم زائران زن و مرد، قسمت بیشتری از ارائه خدمات زنان، صرف رفع نیازهای زنان زائر حاضر در آیین پیاده‌روی می‌شود.

تصویر ۴: تعدادی از زنان خویشاوند عراقی که در انتهای یک موبک و در مسیر پیاده روی اربعین در حال آماده سازی وعده های غذایی، جهت پذیرایی از زائران در مسیر هستند. (تصویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

تصاویر ۵، ۶ و ۷: خدمات متنوع که توسط زنان (ایرانی و عراقی) در مسیر پیاده‌روی اربعین ارائه می‌شود. (تصاویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

۴-۳-۳- نقش‌آفرین در برپایی مجالس عزاداری زنان، آیین‌های نذر، انداختن سفره حضرت رقیه علیها السلام و...

آیین پیاده‌روی اربعین، با توجه به گستردگی و ذو ابعاد بودن و با سیالیت و پویایی ویژه‌ای که در شیوه برگزاری دارد، مجموعه‌ای از مناسک و آیین‌های دیگر را نیز در درون خود جای داده است. مناسکی چون نماز جماعت و... و آیین‌هایی همچون برگزاری مراسمات عزاداری، انجام نذر، مشارکت و پرداخت صدقه و خیرات، انداختن سفره‌های صلوات، حضرت رقیه علیها السلام و...

در این میان و در برگزاری هر یک از این مناسک و آیین‌ها، همانند نقش‌آفرینی در برگزاری و ارائه خدمات در طی برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین، زنان نقشی عمده و محوری را بر عهده دارند. برپایی مجالس عزاداری زنان یکی از این آیین‌ها است. این مجالس در مکان‌های اسکان و استراحت زنان و در طول مسیر پیاده‌روی، توسط زنان سخنران و مداح، از اقوام و ملل مختلف صورت می‌گیرد. البته غالباً، زبان و گویش برگزاری این مراسمات عربی و فارسی است.

شیوه برپایی داخلی و اندرونی این مجالس تا حدودی شبیه مجالس عزاداری مردانه است. به این صورت که در گوشه‌ای از مجلس و بر روی یک صندلی و یا هر وسیله‌ای که بلندی داشته باشد، خانم سخنران (که ممکن است از تحصیل کردگان دروس دینی و یا افراد غیر تحصیل کرده رسمی باشند) و یا خانمی مداح قرار گرفته و دور تا دور ایشان، زنان و کودکان حاضر تجمع کرده و می‌نشینند. با توجه به حضور هم‌زمان و در هم تنیده زنان از اقوام مختلف و اکثراً فارس و عرب، غالباً این سخنرانی‌ها و مداحی‌ها هم‌زمان و یا به نوبت، به زبان عربی و فارسی صورت می‌گیرد. در مواردی، سخنرانی و روضه‌خوانی و مداحی سینه‌زنی توسط یک فرد و به صورت بیان برخی مطالب مذهبی و اخلاقی و احادیث و روایات در میانه یک اجرای کلی، انجام می‌شود. توصیف و شرح مختصر یکی از مجالس برپا شده در یکی از حسینیه‌های مسیر پیاده‌روی که نگارنده و محقق میدانی پژوهش، خود در آن حاضر بوده و در کنار زنان زائر، در عزاداری مشارکت داشته را، در ادامه مرور می‌کنیم. در ابتدا، خانمی که بلندگو و میکروفن شخصی به همراه داشت، شروع به بیان چند روایت در عظمت و ثواب زیارت امام حسین (ع) در دنیا و آخرت کرده و سپس به روضه‌خوانی و مداحی فارسی برای سینه‌زنی به سبک ایرانی‌ها پرداخت. پس از اتمام این روضه‌خوانی و مداحی، وی میکروفن را به خانم مداح عرب‌زبانی داده و ایشان روضه‌خوانی و اجرای مداحی عربی را به شیوه اقوام عرب‌زبان (زدن بر سر و صورت و بازوها و هروله کردن سرپایی)، ادامه دادند. جالب آنکه در زمان مداحی هر یک از مداحان، تقریباً تمامی افراد و زنان زائر حاضر در حسینیه که موکبی در ابتدای شهر کربلا محسوب می‌شد، حتی با وجود عدم فهم معانی سخنان و اشعار خوانده شده، شروع به سینه‌زنی و اشک ریختن با آن‌ها می‌کردند. همچنین، بسیاری

از زنانی که با لباس‌های راحتی و پوشش غیررسمی در گوشه و کنار حسینیه نشسته و یا در حال استراحت بودند، با شنیدن صدای روضه‌خوانی و مداحی‌ها، از جای خود بلند شده و سر و بدن خود را پوشیده‌تر کرده و به جمع زنان عزادار ملحق می‌شدند. از ویژگی‌های مکان‌های برگزاری این گونه مجالس عزاداری زنانه، منع رفت‌وآمد و حضور آقایان، پوشیدگی کامل محل اسکان و تلاش برای بیرون نرفتن صدای روضه‌خوانی از محوطه زنانه می‌بود که در کنار مراقبت زنان زائر و خانم‌های مداح، متولیان و مسئولان زن و مرد میزبان این مکان‌ها نیز، سعی در برقراری این ویژگی‌ها داشتند. لذا ما با مجموعه‌ای از نقش‌آفرینی‌های مختلف زنان در این مراسمات مواجه هستیم.

از دیگر آیین‌هایی که زنان نقش عمده‌ای در انجام و برپایی آن در میانه آیین پیاده‌روی اربعین بر عهده دارند، آیین نذر، جمع‌آوری و پرداخت خیرات و صدقات و... با اشکال متفاوت است. مشارکت در تأمین هزینه‌ها و مایحتاج برپایی موبک‌ها برای برآورده شدن انواع حاجات و خواسته‌های مادی و معنوی، مجموعه‌ای از نذرها، صدقات و خیرات زنان را شکل می‌دهند. همچنین انداختن سفره صلوات، سفره حضرت رقیه (علیها السلام) و... با شیوه‌ها و مدل‌های متفاوت هم از آیین‌هایی است که در میانه‌ی آیین پیاده‌روی اربعین و با بانی شدن و حضور فقط زنان و یا با مشارکت و یاری مردان، صورت می‌گیرند.

تصویر ۸: یک سفره نذری پهن شده در بین‌الحرمین که بر روی آن تعدادی عروسک و شکلات و ... برای اهدا به زائران قرار داده شده است. (تصویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

۴-۳-۴- نقش‌آفرینی در نقل و انتقال روایت فرهنگ، سنت‌ها و آداب آیین پیاده‌روی به نسل بعدی

می‌توان یکی از مهم‌ترین نقش‌های زنان در ارتباط با برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین را، عاملیت محوری در نقل و انتقال روایت فرهنگ‌ها، سنت‌ها و آداب این آیین به فرزندان و نسل‌های بعدی، دانست.

تصویر ۹: کودکانی که کنار خانواده و در مسیر پیاده‌روی اربعین در حال ارائه خدمات به زائران هستند. (تصویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

این عاملیت را هم در مادران زائری که به همراه فرزندان به زیارت آمده‌اند و هم در زنانی که در جای جای مسیر پیاده‌روی به ارائه خدمات مختلف به زائران مشغولند، می‌توان مشاهده کرد. در همین راستا، عمدتاً این مادران زائر هستند که از قبل از شروع این سفر زیارتی و با آماده‌سازی و مهیا کردن وسایل مورد نیاز، از چگونگی، چستی و چربی این سفر با کودکان خود سخن می‌گویند. در ادامه و در طی انجام این سفر که غالباً با سختی‌های مختلفی به تناسب زمان و فصل سفر (آیین پیاده‌روی اربعین که به مناسبت یک رویداد سال قمری صورت می‌گیرد، به‌صورت چرخشی و در فصل‌های مختلف واقع می‌شود) همراه است، این مادران هستند که در کنار رسیدگی و نگهداری از کودکان، به‌عنوان همراه و همدم اصلی صحبت‌ها، سؤال و جواب‌ها و بعضاً تحمل و آرام کردن ناهمراهی‌ها و بی‌تابی‌های کودکان، تفاسیر و بیان معانی خود از این سفر را بسط داده و با زبانی ساده، خودمانی و قابل فهم به آن‌ها انتقال می‌دهند. همچنین گروهی از زنان که ارائه دهندگان خدمات مورد نیاز در مصادیق و موارد متعدد و در موکب‌های مختلف هستند، اغلب این امور، از قبیل آماده‌سازی و تهیه وعده‌های غذایی، شست و شوی ظروف، نظافت موکب‌ها و... را با همراهی فرزندان و نوجوانان آشنای خود انجام می‌دهند. از همین رو معمولاً در اطراف مکان‌هایی که زنان به ارائه خدمات مشغولند، تعدادی دختر و پسر بچه و یا نوجوانی مشاهده می‌شوند که در کنار بازی و سرگرمی، در حد توان خود، در حال کمک به بزرگ‌ترها بوده و گوشه‌ای از انجام کارها و ارائه خدمات را بر عهده دارند.

همچنین یکی از اموری که در برخی از موکب‌های مسیر پیاده‌روی دیده می‌شود، ارائه خدمات فرهنگی، مکان‌های نگهداری موقت و انجام بازی، نقاشی، کتاب‌خوانی و... برای کودکان است. در این موکب‌ها که اکثراً زنان مشغول ارائه خدمات و برقراری ارتباط با کودکان هستند نیز، نوعاً انواع مفاهیم و گزاره‌های قدسی شکل‌دهنده‌ی آیین پیاده‌روی اربعین و در صورت کلی باورها و اعتقادات اسلامی، شیعی و انسان‌دوستانه، دست‌مایه مصارف و نقل و انتقالات فکری و فرهنگی در میان کودکان قرار می‌گیرند.

تصاویر ۱۰ و ۱۱: گروهی از زنان که در برخی از موبک‌های مسیر پیاده‌روی اربعین، در حال ارائه خدمات فرهنگی و ارتباطی با کودکان هستند. (تصاویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

۴-۴- نقش‌های آسیب‌پذیر زنان در مسیر برپایی پیاده‌روی اربعین

در میانه سیل عظیم زائران در مسیر پیاده‌روی اربعین که حدود نیمی از آن‌ها را زنان تشکیل می‌دهند، رفتارها و اعمالی از برخی از زنان دیده می‌شود که از آسیب‌های موجود برای زنان در میانه‌ی این آیین حکایت می‌کنند. با اینکه این‌گونه موارد، به نسبت جمعیت زائران شرکت‌کننده به تعداد اندک مشاهده می‌شدند، ولی هر ساله و با بیشتر شدن جمعیت زائران، بر آن‌ها افزوده می‌شود. از جمله می‌توان به زنان و دختران کودکی که در حال جمع‌آوری نان و پس‌مانده‌های خشک از میان زباله‌های مسیر هستند، اشاره کرد. همچنین زنان و دخترکانی، برای تکدی‌گری و دست‌نیاز دراز کردن به سوی دیگران، به کار گرفته می‌شوند. در مواردی نیز، برخی زنان که با شگردهای مختلف دست به سرقت، رفتارهای خلاف آداب و سنت‌های جمعی و اخلاقی و ... می‌زنند را می‌توان در میانه مسیر پیاده‌روی مشاهده کرد. ذکر چند نکته در اینجا لازم است. اول: این‌گونه موارد نسبت به جمعیت زائر و حاضر در این آیین اندک است. دوم: برخی از این آسیب‌ها در قشر مردان و پسران کم سن و سال نیز مشاهده می‌شود. همچنین این موارد در اتباع ملیت‌ها و اقوام مختلف از میزبان و میهمان‌ها، مشاهده شده و ممکن است دیده شود. سوم آنکه با زیاده‌تر شدن جمعیت زائران و حضور بیشتر افراد از ملیت‌ها و اقوام مختلف، مشاهده این موارد اندک نیز تا حدودی می‌تواند طبیعی است، چنانچه در هر جایی که انبوهی از جمعیت (آن‌هم از اقشار مختلف) حضور داشته باشد، میزانی از این مسائل و آسیب‌ها هم وجود داشته و اساساً انجام این اعمال، ارتباطی با اصل آیین پیاده‌روی اربعین ندارد و بیشتر به مسائل مالی و اقتصادی فردی و خانوادگی و ساختاری و عادات‌های تربیتی و شخصیتی و عوامل دیگر مربوط می‌شود. در عین حال، وجود و گسترش این آسیب‌ها، برگزاری مطلوب و بازنمایی مناسب آیین پیاده‌روی اربعین در رسانه‌ها و افکار

عمومی را تحت‌الشعاع قرار داده و خلل‌های جدی به آن وارد می‌کند. لذا باید با آگاهی بخشی مناسب، نه تنها از گسترش این آسیب‌ها در سال‌های بعد جلوگیری کرد، بلکه مشاهده این موارد در میانه این آیین را به صفر نزدیک کرد.

تصویر ۱۲: زن پاکستانی که به همراه کودکی خردسال، در حال تکدی‌گری در مسیر پیاده‌روی اربعین است. (تصویر از نگارنده، شهریور ۱۴۰۱ ش)

۵- بحث و نتیجه‌گیری

مهری بهار، در بررسی وضعیت زنان در عزاداری مذهبی (مناسک عزاداری)، عزاداری مذهبی را به دو بخش تقسیم می‌کند، ۱- وضعیت آشکار و مرکزی به نام متن، ۲- وضعیت پنهان و حاشیه‌ای. سپس می‌گوید زنان در این مراسم‌ها دو نوع مشارکت دارند: هم در متن عزاداری و هم در حاشیه و جوانب کار. ایشان ادامه می‌دهند، بعد از انقلاب اسلامی ایران، زنان از الگوی جدید فعالیت به لحاظ صورت و محتوا تبعیت می‌کنند، درحالی‌که در گذشته، بیشتر دارای نقش نیروهای حاشیه‌ای و سایه‌ای نسبت به مردان بوده‌اند. همچنین، خانم بهار، میزان مشارکت زنان را امروزه بیشتر می‌داند که آن‌ها در عرصه‌های مختلف برپایی مراسمات عزاداری به صورت مستقل نیز عمل می‌کنند و حضور آنان در عرصه‌های جدید این مراسمات تا حدی محتوای سخنرانی‌ها و شیوه برگزاری این مجالس را تغییر داده و محتوای زنانه نیز ایجاد کرده است (بهار، ۱۳۸۰). همان‌گونه که مشاهده می‌شود، آیین پیاده‌روی اربعین نیز از این امر مستثنی نیست. شاید تا همین ده سال پیش اگر فهرستی از آیین‌های شیعی ایرانیان تنظیم می‌شد، نامی از پیاده‌روی اربعین در آن نبود. امروزه اما این آیین در عرض تنها چند سال چنان رشد و توسعه‌ای داشته که به سختی می‌توان از آن صرف‌نظر کرد؛ و ناگزیر باید در کنار عزاداری دهه محرم، مراسم شب‌های قدر، عزاداری فاطمیه و جشن نیمه شعبان، نام پیاده‌روی اربعین را به عنوان یکی از پنج آیین بزرگ و فراگیر مورد اهتمام شیعیان ایرانی ذکر کنیم (مظاهری، ۱۳۹۷). از سوی دیگر، با رشد هر ساله افراد حاضر در این آیین، مؤلفه‌های مختلف دخیل بر این آیین نیز ابعاد گسترده‌تری یافته و حتی با سیالیت و انعطاف در مواجهه با رویدادهای جدید پیش آمده (همچون شیوع بیماری کرونا)، تغییراتی از چگونگی حضور زائران را به خود می‌بیند ولی با وجود این موانع پیش آمده، بدون رکود و فراموشی خاصی در سال‌های بعد از آن، بازهم با برجستگی و پر حجم، توسط زائران و مشتاقان برگزار می‌گردد. در این میان، نکته حائز اهمیت، حضور اقشار مختلف مردم و با هر مشخصات و در هر طبقه‌ای در برگزاری مراحل مختلف این آیین است.

زنان نیز یکی از مهم‌ترین این اقشار در کنار مردان هستند که در مراحل مختلف (پیشینی و مقدماتی)، (هم‌زمان با برپایی) و در ادامه (آمادگی دادن در جهت برگزاری دوباره)، نقشی پررنگ و عمیق را بر عهده دارند. در همین راستا، از مصادیق حضور و مشارکت زنان، پیش از برگزاری «مشارکت در پرداخت هزینه‌های برپایی موکب‌ها و اعزام افراد نیازمند به زیارت، تهیه و آماده‌سازی اقلام مورد نیاز برپایی موکب‌ها و...» و هم‌زمان با برگزاری «ارائه انواع خدمات مورد نیاز زائران و خصوصاً زنان، برگزاری مجالس عزاداری زنانه، نگهداری و همراهی کردن کودکان و...» در کنار نقش‌آفرینی در تشویق، ترویج و انتقال مفاهیم و باورها به دیگران و نسل‌های بعدی در

آیین پیاده روی اربعین، می‌توان یاد کرد. مشارکت و نقش آفرینی‌هایی که هریک با نیت رسیدن به انواع اهداف فردی و آرمان‌های فراگیر جمعی انسانی، با محوریت گزاره‌های عمیق الهی و مذهبی، صورت می‌گیرند. در عین حال برخی آسیب‌های اعمالی و رفتاری، در ابعاد اندک به نسبت جمعیت حاضر، همچون تکدی‌گری، انجام رفتارهای خلاف اخلاق هم‌زیستی مناسب و... در کنار این نقش آفرینی‌های فعال برای زنان، در این مسیر مشاهده می‌شود که می‌باید با آگاهی‌بخشی و توصیه‌های مناسب، از شیوع و گسترش آن‌ها در سال‌های بعد جلوگیری کرد.

در امتداد این حضور و نقش آفرینی‌ها و با بررسی ابعاد اهداف و انگیزه‌های چرایی این مشارکت، به نوعی منطق عملکردی که تا حد زیادی در خلاف جهت تعاریف خاص از مدرنیته که در چند دهه گذشته ارائه شده، مواجه می‌شویم. چنانچه اگر مدرنیته را صیروت دائمی یا حالت شدن فرایندهای اجتماعی تحت تأثیر بازار جهانی سرمایه‌داری بدانیم که این فرایندهای تاریخی - جهانی به طیف متنوعی از خیال‌ها و ایده‌ها دامن زده‌اند و جملگی می‌کوشند مردان و زنان را به سوژه‌ها (فاعلان) و همچنین ابژه‌های (موضوعات) مدرنیزاسیون بدل سازند و به آنان قدرت تغییر جهان را اعطا کنند، هرچند این جهان خود در کار تغییر آنان است (برمن، ۱۳۸۹: ۱۵؛ به نقل از سیارپور، ۱۳۹۹)، حضور و مشارکت افراد در مراحل مختلف برپایی مراسم پیاده‌روی اربعین، نه تنها با این تعریف تطابق ندارد، بلکه تفاوت‌های جدی و اساسی را با آن نشان می‌دهد. لذا همان‌گونه که مشاهده می‌شود، این نقش آفرینی‌ها، نه تنها رفتاری منفعلانه، سرگردان و واکنشی صرف به جبر رویدادهای زمانه و جهان و تحت مقهوریت سایه نظام سرمایه‌داری جهانی و منطقه‌ای به نظر نمی‌رسند، بلکه در بخش عمده‌ی مواردی که گذشت، نوعی نگرش و گزینش‌های پیشینی، فعالانه و کنشی به تناسب آگاهی و باورمندی فردی و پیرامون هسته محوری برگزاری این آیین که همانا - مقام و منزلت امام سوم شیعیان، امام حسین (علیه السلام) و اصحاب و یاران ایشان است - را شاهد هستیم. همچنین، مؤلفه‌های ماوراء طبیعت و غیرمادی دخیل در چرایی و چگونگی برپایی این آیین، پررنگ و غیرقابل انکار است.

این نوع نگرش‌ها و گزینش‌ها، در دنیای معاصر، در نوع خود خاص و از محاق درآوردن قرائت‌های به حاشیه رانده شده از مدرنیته را به نمایش می‌گذارد. امری در امتداد گزاره‌ی مطرح شده توسط لارا دیب^۱، استاد انسان‌شناس فرهنگی در کالج اسکریپ کلمونت کالیفورنیای آمریکا^۲ که در کتاب (مدرنیته افسون‌زده: جنسیت و تقوای عمومی در لبنان شیعی)^۳، یک مطالعه مردم‌نگارانه از زندگانی زنان شیعی شهر بیروت لبنان را گزارش می‌دهد (Lara Deeb, 2006). وی در این پژوهش و کتاب خود به صورتی مشخص و علمی، نشان می‌دهد که درک این زنان شیعی لبنانی از تقوا و چگونگی آن در تجلی تعهد خودشان به فعالیت‌های اجتماعی، چگونه فضایی از اسلام را دنیای مدرن ایجاد می‌کند که نه تنها این مؤلفه‌ها در آن با یکدیگر متناقض نبوده، بلکه مکمل یکدیگر هستند. لارا دیب، تلاش دارد تا تصویری که از مسلمانان و در امتداد آن زنان مسلمان را با صورت‌بندی و کلیشه‌ی غالب طالبان می‌شناساند، به چالش کشیده و نشان دهد که واقعیت‌ها موجود در جماعت مسلمان و شیعی، فقط بنیادگران خاص طالبان که در رسانه‌های غربی ترسیم می‌شود، نیست. ایشان، در این کتاب تأکید می‌کند که زنان جماعت شیعی لبنان، با الگو قرار دادن حضرت زینب (س)، نوه‌ی پیامبر اسلام (ص)، نه تنها بر بعد تقوا و معنویات و مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی اهمیت قائل هستند، بلکه هم‌زمان در کارهایی مثل حمایت از فقرا و ایتام و رفاه اجتماعی و ... فعالیت داشته و هیچ‌کدام از این ابعاد و نقش‌ها را منافی نقش مادری و همسری زنان نمی‌دانند. در عین حال، تمامی این باورمندی و نقش آفرینی‌ها، بر تفسیری مدرن از اسلام که مبتنی بر دانش و درک است صورت می‌گیرد و نه پیروی از یک اسلام سنتی و بی‌چون و چرای کورکورانه.

1 Lara Deeb

2 Professor of Cultural Anthropology, Scripps College Claremont, California, United States

3 An Enchanted Modern: Gender and Public Piety in Shi'i Lebanon

حال اگر مروری بر چگونگی حضور و نقش‌آفرینی زنان، در مراسم پیاده‌روی اربعین داشته باشیم، می‌توانیم به‌خوبی رد مؤلفه‌هایی در امتداد مؤلفه‌های به نمایش گذاشته زنان جماعت شیعی لبنان که خانم لارا دیب آن‌ها را به تصویر کشیده، در آن‌ها مشاهده کنیم. لذا عبارت (مدرنیت افسون‌زده)، با همه‌ی تقلیل‌ها و چالش‌های مفهومی که با خود دارد، گزاره‌ی مناسبی برای معرفی کلیت این حضور و نقش‌آفرینی‌ها بوده و می‌تواند به‌نوعی منطق حاکم بر این مشارکت‌ها را تبیین کند. مدرنیت افسون‌زده‌ای که منطق عملکردی آن را با مؤلفه‌های تلاش برای رشد و تعالی معنوی با محوریت ایمان و اعتقاد به ماوراء دنیای مادی، در کنار کوشش‌های حداکثری مادی و زمینی و استفاده از امکانات نوین در جهت رسیدن به این رشد و تعالی معنوی، می‌توان توصیف و تبیین کرد. همچنین مدنظر قرار دادن اهداف و آرمان‌های جمعی انسانی (همچون شکل دادن و نمایش روابط انسانی مصلحانه آرمانی در این آیین و امید به شکل‌گیری اتوپیای شیعی و ایجاد حکومت صالح جهانی در امتداد این نمایش)، مکمل و جزئی غالب در شکل‌گیری این منطق می‌باشند.

تمامی این مؤلفه‌ها با مشارکت اقشار مختلف و با حضور فعالانه زنان در برپایی این آیین، صورت گرفته و دنبال می‌شوند. در میانه‌ی این شیوه از زیست مدرن، رنج و سختی که در مسیر پیاده‌روی و رفت‌وآمد این آیین تلفیق‌شده از زیارت و عزاداری بر فرد و گروه وارد می‌شود، خودخواسته و مقدس بوده و ابزاری در جهت رسیدن به رشد و تعالی معنوی و همچنین شکل دادن و نمایشی از روابط انسانی جمعی مصلحانه و آرمانی، نه نشانه‌ای از زهد و دوری از امکانات مادی و ابزارهای نوین. چنانچه بسیاری از زائران و از جمله زنان، در طول شروع تا پایان سفر خود و در زمان حضور در مسیر پیاده‌روی، در حد امکان و با اختیار خود، زمان و مقدار مسافت طی کردن مسیر به شیوه‌ی پیاده‌روی را انتخاب کرده (این زمان و مقدار برای هر شخص و گروهی متفاوت است) و برای طی کردن قسمت‌های دیگر از وسایل نقلیه موجود در مسیر بهره می‌برند. توضیح و شرح بیشتر این مطلب، پژوهش جداگانه‌ای را می‌طلبد. از سوی دیگر، یافتن سازوکارهایی جهت گسترده و محدود نبودن این‌گونه از حضورها و نقش‌آفرینی‌ها به مراسم پیاده‌روی اربعین و چگونگی معرفی هر چه بیشتر این (گفتمان مشارکت جنسیتی) به عموم مردم جوامع مختلف، تأملات و توجهات بیشتر و بدون تقلیل‌گرایی‌های نابجا و غیردقیق، از سوی متفکران و صاحب‌نظران را یادآور می‌شود.

۶- بیانیه اخلاق پژوهش

با توجه به ماهیت این پژوهش که مبتنی بر مرور نظام‌مند، مرور روایتی، تحلیل اسناد، مطالعات نظری، تحلیل داده‌های ثانویه، شبیه‌سازی، مدل‌سازی یا سایر پژوهش‌های فاقد مشارکت مستقیم آزمودنی‌های انسانی یا نمونه‌های زیستی است، اخذ تأییدیه کمیته اخلاق در پژوهش الزامی نبوده است. با این حال، نویسندگان اعلام می‌کنند که تمامی اصول اخلاق پژوهش، از جمله امانت‌داری علمی، رعایت حقوق مالکیت فکری، استناد صحیح به منابع، حفظ محرمانگی داده‌ها (در صورت وجود) و پرهیز از هرگونه سوءرفتار پژوهشی را رعایت کرده‌اند.

۷- تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منافی در ارتباط با این پژوهش وجود ندارد.

۸- مشارکت نویسندگان

مقاله حاضر با ایده پردازی، طراحی پژوهش و گردآوری مستقیم داده‌ها و نگارش اولیه متن مقاله توسط نویسنده مسئول انجام شده است. نویسنده دوم به عنوان جهت دهنده محتوای کلی، راهنمایی و مشاوره پژوهش را بر عهده داشتند. نویسندگان نسخه نهایی مقاله را تأیید کرده و مسئولیت صحت و اصالت محتوای آن را پذیرفته‌اند.

۹- بیانیه استفاده از هوش مصنوعی

نویسندگان اعلام می‌کنند که در طراحی پژوهش، گردآوری داده‌ها، تحلیل داده‌ها، نگارش، ترجمه و ویرایش این مقاله از هیچ‌گونه ابزار هوش مصنوعی مولد استفاده نکرده‌اند.

۱۰- منابع

- ۱- اروین، الکساندر مکی (۱۳۸۶). مردم‌شناسی کاربردی (نسخه الکترونیک)، ترجمه از مهرداد وحدتی. تهران: انتشارات افکار.
 - ۲- انگروزیانو، مایکل (۱۳۹۶). درآمدی بر مردم‌نگاری، ترجمه از جبار رحمانی و محمد رسولی. تهران: فرهنگ، هنر و ارتباطات.
 - ۳- اریکسن، تامس هیلاند (۱۳۸۵). مردم‌شناسی چیست؟ (نسخه الکترونیک)، ترجمه از ابراهیم چگینی. تهران: انتشارات رهنما.
 - ۴- الویری، محسن (۱۳۹۸). مقاله: ظرفیت‌های تمدنی اربعین. در: اربعین؛ جهانی دیگر. مسعود معینی‌پور (گردآورنده)، تهران: انتشارات سوره مهر.
 - ۵- انگوتی، زینب (۱۳۹۷). چگونگی و دلایل حضور و مشارکت زنان ایرانی در پیاده‌روی اربعین (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). مؤسسه آموزش عالی غیرانتفاعی رفاه، دانشکده علوم اجتماعی، گرایش مطالعات فرهنگی.
 - ۶- بهار، مهری (۱۳۸۰). نقش و جایگاه زنان در مراسم عزاداری. مجله پژوهش زنان، ۱۱(۱)، ۱۵۹-۱۷۷.
 - ۷- بهرام‌پور، شعبانعلی (۱۳۸۷). مردم‌نگاری و کاربرد آن در ارتباطات. فصلنامه رسانه، ۱۹(۱)، ۵۷-۷۸.
- doi:20.1001.1.10227180.1387.19.1.4.4**
- ۸- بوی، فیونا (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر انسان‌شناسی دین، ترجمه از مهرداد عربستانی. تهران: نقد افکار.
 - ۹- رحمانی، جبار (۱۳۹۵). آیین و اسطوره در ایران شیعی. تهران: خیمه.
 - ۱۰- رحمانی، جبار (۱۳۹۷). آیین و هنر در فرهنگ ایرانی. تهران: اندیشه احسان.
 - ۱۱- رنجبر، محسن (۱۳۸۴). پژوهشی در اربعین حسینی علیه السلام. تاریخ در آینه پژوهش، ۵(۵)، ۱۵۷-۱۹۲.
 - ۱۲- سیارپور، فاطمه (۱۳۹۹). مقاله: بدن و مرگ در دوران پساانقلاب در: مطالعات اجتماعی مرگ: جستارهایی در باب مرگ در فرهنگ و جامعه ایرانی. هاجر قربانی (به کوشش)، تهران: انسان‌شناسی.
 - ۱۳- شبر، جواد (۱۴۰۹/ق ۱۹۸۸م). ادب الطف او شعراء الحسین علیهم السلام. بیروت: دارالمرتضی.
 - ۱۴- طباطبائی، سید محمد (۱۳۹۶). مطالعه تعامل قدرت و مقاومت در جهان معاصر: مردم‌نگاری تجربه راهپیمایی اربعین (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی، گروه ارتباطات و علوم اجتماعی.
 - ۱۵- کرمی، محمدتقی (۱۳۹۹). فهم تجربه پیاده‌روی زنان ایرانی در اربعین. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۷(۹۱)، ۳۸-۱.
- doi:10.22054/qjss.2021.59671.2366**
- ۱۶- گیویان، عبدالله (۱۳۸۵). آیین، آیین‌سازی و فرهنگ عامه‌پسند دینی. مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۲(۵)، ۱۷۹-۲۱۱.
 - ۱۷- مظاهری، محسن حسام (۱۳۹۷). پیاده‌روی اربعین: مجموعه مقالات تأملات جامعه‌شناختی. اصفهان: آرما.
 - ۱۸- هاروی، دیوید، و دیگر نویسندگان. (۱۳۹۶). روش و نظریه در علوم اجتماعی، ترجمه از آیدین ترکمه. تهران: تیسرا.

۱۹- کاهیرده، نسیم؛ و دماوندی، عفت (۱۳۹۸). بررسی درون‌نگرانه از معناسازی زنان زائر (مناسک زیارتی پیاده‌روی اربعین). سایت ستاد مرکزی اربعین حسینی. تاریخ انتشار: ۹ آذر ۱۳۹۸.

۲۰- خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران (ایرنا). (۱۳۹۸، ۲۷ مهر). پیاده‌روی اربعین؛ گردهم‌آیی آزاداندیشان جهان.

21- Deeb, Lara. (2006). *An enchanted modern: Gender and public piety in Shi'i Lebanon*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

The Presence and Role of Women in the Arbaeen Walking Ritual

(An Ethnographic Study)

Akram Garousi^{1*}, Saeed TavoosiMasroor²

1-PhD Student, Department of Sociology, Kharazmi University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

a.garousi91@gmail.com

2-Assistant Professor, Department of Philosophy-Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

saeed.tavoosi@atu.ac.ir

Abstract

The Arbaeen walking ritual, as one of the mourning ceremonies centered on the martyrdom of the third Shiite Imam, is considered among the most prominent and richest religious rituals, encompassing extensive quantitative and qualitative dimensions and diverse modes of organization and performance. Participants from all social strata and classes, representing a wide spectrum of religious beliefs and levels of religiosity, take part in this ritual. Within this context, Women, as one of the important participating groups, play a role in various stages of this ritual, given their different physical characteristics, mental and psychological states, as well as their distinct religious, educational, and environmental training. Women's participation, accompanied by diverse personal experiences, takes shape through patterns such as individual, friendly, family-based, and caravan journeys, alongside a form of collective life and coexistence with others. This study adopts a qualitative approach and employs an ethnographic method, utilizing tools such as observation, participant observation, visual documentation, documentary review, and other data collection techniques to examine the nature of women's presence and participation in the Arbaeen walking ritual. The findings indicate that women's role-playing extends broadly both before and during the ritual. Prior to the event, these roles include contributing to the financial support of *mawkibs* (service stations), assisting in facilitating the participation of economically disadvantaged individuals in the pilgrimage, preparing and organizing necessary supplies for *mawkibs*, and engaging in similar activities. During the ritual, women actively provide a wide range of services required by pilgrims particularly female pilgrims organize women-only mourning gatherings, care for and accompany children, and undertake various supportive activities. Moreover, women play a crucial role in encouraging, promoting, and transmitting the concepts, values, and beliefs associated with the Arbaeen walking ritual to others and to future generations. Each of these forms of participation is carried out with the intention of achieving personal goals while simultaneously realizing broader human and collective ideals, grounded in profound divine and religious principles. Nevertheless, alongside these active forms of participation, certain behavioral and practical challenges albeit limited in proportion to the overall population such as begging or behaviors inconsistent with the ethics of desirable social coexistence, are also observed along the route. These issues underscore the necessity of awareness-raising and the provision of appropriate guidance to prevent their expansion in future years. Examining behaviors and actions related to women's presence and participation in the Arbaeen walking ritual reveals a pattern of contemporary lived experience that, contrary to conventional definitions and expectations of modernity, can be conceptualized as an "enchanted modernity." An enchanted modernity whose functional logic is based on the effort for individual growth and transcendence, along with faith in the unseen and beyond the material world, and at the same time, the use of material resources, social relations, and new tools and possibilities in order to achieve this growth and transcendence.¹

Keywords: Arbaeen walking ritual; women's presence; women's role-playing; religious ritual; ethnographic study.

This Journal is an open access Journal Licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License

(CC BY 4.0)

¹ (An Ethnographic Study, With an emphasis on the Arbaeen walking ritual of 1401SH/2023AD)